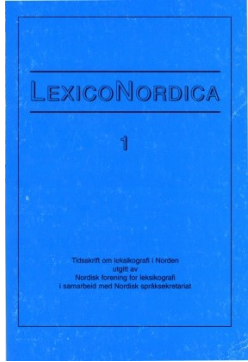

LexicoNordica

Titel:	Om ordbokskriminalitet og etikk i leksikografisk arbeid	
Forfatter:	Ruth Vatvedt Fjeld	
Kilde:	LexicoNordica 1, 1994, s. 27-42	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for bruk af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ruth Vatvedt Fjeld

Om ordbokskriminalitet og etikk i leksikografisk arbeid

The discussion of decent behaviour in lexicography can be divided into two fields, criminality and ethics. Criminality is here defined as what is forbidden by law, e.g. to break the rules of copyright. Ethical problems occur in the area between what is legal and what is allowed, where there will always be a vague zone. There are two main fields to be considered: who has the right to standardize other people's language, to decide what is an accepted word, and what is not, and how to decide what the words mean? The other problem concerns stealing others' work, the well-known subject of plagiarism.

1. Innledning

Etikk er et fagfelt som har fått mye oppmerksomhet i det seinere, og det er bl.a. pekt på forskningsetikk som et område som er blitt forsømt. Det gjelder særlig fagområder som medisin og sosialvitenskap, men også innen jus og humaniora, men de humanistiske fagene har ikke representert noen stor del av dette. Årsaken til det kan være at mange føler humaniora i seg selv er fag der det etiske er et naturlig fundament for selve forskningen, og dermed at etiske problemer ikke forekommer. Men alltid der det forekommer normkonflikter, må det foretas etiske avveininger, og heller ikke leksikografien vil være unntatt fra det.

Jeg mener problemfeltet kan deles i to deler: kriminalitet og etikk. Normdiskusjoner som ikke hører til det etiske området, kommer ikke nødvendigvis inn under det kriminelle, men vil ofte gjøre det, da kriminalitet som regel begrenses til det som er straffbart. Grensene er sterkt kultur- og samfunnsavhengige og vil derfor stadig være gjenstand for debatt og påfølgende endring. Det er i gråsonen mellom det straffbare og det moralsk forsvarbare at etikken har sitt virkefelt, og der jeg mener at leksikografien trenger å ta opp til drøfting hvilke regler som skal gjelde, og hvorfor.

Bakgrunnen for å ta opp dette emnet er at jeg i forbindelse med arbeidet med *Nordisk leksikografisk ordbok* skulle skrive definisjoner under kapittelet om leksikografi og samfunn. Blant annet skulle jeg definere termen **ordbokskriminalitet**. Symptomatisk nok var min første tanke da at dette var en av de foreslåtte termene som ikke fortjente en plass i ordboken, i og med at en kan tenke seg en definisjon ut fra allmennkunnskap om samfunnet. Men ved nærmere ettertanke og en del lesing i forbindelse med defineringen fant jeg det problematisk

å trekke grensen mellom ordbokskriminalitet og etikk, noe som talte for at en definisjon trengs.

2. Ordbokskriminalitet

Jeg vil først presentere mitt forslag til definisjon av ordbokskriminalitet i NLO, som et forsøk på en avgrensning av det jeg mener ikke er primært etiske problemstillinger:

ordbokskriminalitet

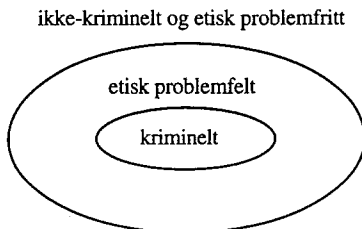
ulovlig virksomhet i forbindelse med ordboksutgivelser.

Ordbokskriminalitet er av to typer, den som innebærer at utgiverne gir kjøperen/brukeren falske forestillinger om ordbokens innhold, og den som innebærer at ordboksforfattere stjeler eller plagierer andres arbeid. Den første typen kan være at en tidligere ordbok utgis under en annen tittel eller med et annet utstyr eller oppgir en annen målgruppe enn den tidligere versjonen, uten at innholdet er endret. Den andre typen innebærer at det i en ordbok er så mye avskrift av andres ordbøker at det må karakteriseres som tyveri. Vurdering av skillet mellom tyveri og akseptabel påvirkning grenser til de forskningsetiske spørsmål, og er særlig aktuelle i leksikografien, der kravene til originalitet er annerledes enn i annen forskning. Publiseringslovgivningen er utilstrekkelig i et moderne informasjonssamfunn, og da ingen kan ta copyright på språket, er ordbøkene her i en juridisk gråson.

Min definisjon er noe snevrere enn den som står i Bergenholtz & Tarp (1994:201):

Her nærmer den overdrevne reklame sig det, man inden for leksikografiens verden kalder **ordbogskriminalitet**, hvorved forstås enhver vildledende oplysning angående ordbogens forfatter, udgiver, brugere og leksikografiske kvaliteter i øvrigt.

Denne definisjonen bygger på Hausmann (1989), og jeg mener den er for vid, da det etiske problemfeltet er mer omfattende enn det juridiske. Kriminaliteten er begrenset til det som er regulert juridisk. Forholdet kan illustreres som i figur 1:

Figur 1. Avgrensning av **etisk problemfelt**

3. Etikk

Vanligvis regner man til etikken slike vurderinger som ikke er styrt av juridiske normer eller lover, men av moralske normer, normer som kommer i tillegg til eller utdypet juridiske regler. Etsiske problemer oppstår alltid der mennesker kommer i kontakt med hverandre, skriver pedagogen Arne Nordborg (1981). (Det er muligens symptomatisk at jeg må gå til andre fagfelt for å finne litteratur som tar opp forskningsetiske problemer, det har i hvert fall vært svært lite å finne i de bibliografiske databasene for humaniora som jeg har tilgang til.)

I Norge har vi nylig fått utredningen "Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, jus og humaniora" fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora under Norges forskningsråd. Denne komiteen har ikke berørt de rent språkvitenskapelige felt, men først og fremst presentert forskningsetiske retningslinjer i forbindelse med personvern. Utredningen deler opp de etiske normene i tre typer:

- kravet om sannhetssøken og vederheftighet
- hensynet til sannhetssøken og hensyn til menneskeverd
- de etiske normene i omgangen mellom forskere

4. Etikk i leksikografien

Etikk i leksikografi må vurderes ut fra den tradisjonen som leksikografien er oppstått i; etiske normer er ikke gitt en gang for alle. De første ordbøker som ble laget, var utformet som tesauruser, og de skulle beskrive hele universet. Man strukturerte et verdensbilde ved hjelp av ordboken, og siktemålet med den var helt klart. Innholdssiden stod i sentrum i en slik tesaurus og fasttømret det verdensbildet en ønsket å formidle, og det var et klart og utvetydig forhold mellom ord og makt. Disse ordbøkene hadde klare religiøse, politiske eller pedagogiske siktemål, og det var da ikke naturlig eller rimelig å oppgi sine kilder.

Leksikografi er nært forbundet med all skriftkulturutvikling, og jeg mener at det er spesielle etiske problemer eller konflikter en leksikograf kommer borti. Det er på to nivåer i den leksikografiske prosessen at det kan oppstå normkonflikter som medfører etiske problemer:

- I) i løpet av selve forsknings- og produksjonsprosessen
- II) i forbindelse med bruken av ordbøkene

På nivå I kan problemene avgrenses til tre felt som det knytter seg noen etiske spørsmål til:

a) overfor kollegaene og forgjengerne i faget: hvor mye kan en stjele av andres ordbøker uten at en redegjør for kildene? Når og hvordan skal en redegjøre for sine kilder?

b) i forhold til forlagene: hvor mye kan en stjele fra en utgivelse over i en annen utgivelse før det blir tap for et forlag? Hvordan er det å utgi nesten samme ordbok på forskjellige forlag? Hvem eier ordsamlingene?

c) i forhold til de akademiske institusjonene/arbeidsplassene: Er ordboksmateriale som er innsamlet i forbindelse med et lønnet arbeid for en institusjon, institusjonens eiendom? Hvis denne institusjonen er en (akademisk) offentlig institusjon, regner en med at samlingene skal være tilgjengelige for allmennheten, og det kan da bli vanskelig å skille mellom det som er produktet av ens egen private arbeidskraft, eller av arbeidskraft en har solgt.

På nivå II kan følgende felt skilles ut:

a) i forhold til språksamfunnet som helhet: Hvem er det som eier språket? Kan noen ta patent på en språkbeskrivelse? Hvilke utvalgs-kriterier og hvilke normer og/eller ideologier ligger til grunn for det ferdige ordboksproduktet? Hvordan redegjøres det for dette overfor målgruppen?

b) i forhold til språkssystemet som kommunikasjonsmiddel: Hvordan vet en leksikograf at et ord eller uttrykk betyr det som står i definisjonen? Så lenge vi ser på språk som et sett av mellom-menneskelige konvensjoner, hvem er det som kan ta på seg ansvaret for å gjøre rede for disse konvensjonene, og med hvilke redskaper?

Til syvende og sist handler pkt. IIa og særlig IIb om vitenskapelig metode. For at vi skal kunne påstå noe med en viss grad av vitenskapelighet, forutsettes det anvendelse av en "uangrikelig" eller i det minste anerkjent vitenskapelig metode for kunnskapsinnsamling og bearbeiding. Men hvordan er det i leksikografens arbeidsskue? Man kan innenfor en strukturalistisk beskrivelsesmodell trekke inn paradigmatisk og syntagmatiske kriterier i analysen, men de vil aldri være tilstrekkelige for å beskrive alle semantiske og pragmatiske sider ved lemmaene. Og på disse fagområdene er modeller og metoder ennå så dårlig utviklet og lite anvendbare at vi må regne med et område der leksikografens skjønn og språklige intuisjon blir avgjørende. Eventuelt kan en bygge på konvensjoner og brukervurderinger, men da kommer vi tilbake til problemene under pkt. IIa om utvalgs-kriterier og vitenskapssyn. Man har derfor grunn til å stille spørsmål ved analyse-resultatene gyldighet i vitenskapelig forstand. Ofte er det ideologiske

vurderinger som styrer valgene, og disse vurderingene kan dermed også ses på som etiske valg.

Det er vanskelig å avgjøre hva et ord betyr. Ofte er det slik at leksikografen dekker definisjonene med belegg. Men hva vil det si å ha belegg for noe? Er ikke det helt avhengig av den metoden en har brukt for å finne det belegget? Korpuslingvistikkk har i første omgang løst dette problemet, men bare tilsynelatende, da ingen har "hele språket" som korpus. Problemene dukker opp igjen i forbindelse med korpusutvelgelse.

4.1 Kildehenvisning

Copyright er en forholdsvis ny oppfinnelse. Tidligere var det ansett som en ære å bli sitert fra, uansett om kilden ble oppgitt eller ikke, og det å gi henvisninger forekom sjelden. Bibelen var den viktigste sitatkilde, og den kjente jo alle, dermed var henvisninger unødvendig. E.R. Curtius (1953:515f) refererer Julius Schwieterings oversikt over "Veiled Expression of the Author's Name". I antikken var det noe ulik praksis, men med kristendommen ble det etter hvert forbudt med forfatterangivelse. Å oppgi sitt eget navn ble i middelalderen ansett som et uttrykk for jordisk forfengelighet. De første henvisningene i nyere tid oppstod i renessansen. Først med utviklingen av den historisk-komparative metode (særlig Jakob Grimm) ble det vanlig og interessant å oppgi sine kilder og forbilder. Den første internasjonale avtale om beskyttelse av litterære og kunstneriske verker fikk vi med Bernkonvensjonen av 1886. Norge har vært med i konvensjonen siden 1896. Universalkonvensjonen om opphavsrett til åndsverk ble undertegnet i 1952 på initiativ fra UNESCO. Denne konvensjonen var det første verdensomspennende beskyttelsessystem for åndsverk.

4.2 Plagiat

Plagiat er tyveri av åndelig eiendom, og det reguleres i Norge av lov om opphavsrett til åndsverk av 12. mai 1961. I ren form kommer dermed plagiat under kriminalitetsområdet. Men i forbindelse med ordboksarbeid kan en tenke seg mange former for plagiat, for det vil alltid være en vurderingssak hvor mye en kan ta fra andre uten at det er kriminelt. Plagiat kan forekomme på en rekke felt, som lemmautvalg, definisjoner, eksempler/belegg, mikrostruktur og makrostruktur.

Svensén (1987) behandler dette i sin handbok under "kilder og opphavsrett". Ordbøker er beskyttet av opphavsrettslige lover, men det gjelder ikke alt i en ordbok. Det han regner som fakta, er ikke beskyttet av opphavsrettslige regler, det gjelder f. eks. språkets ut-

trykksside, bortsett fra registrerte varemerker. Det gjelder også ekvivalenter i tospråklige ordbøker, både for fraser og enkeltord. Men jo mer særpreget definisjonene blir, desto mindre grunn er det til å regne dem til fakta eller allmennkunnskap. Når man kan spore en selvstendig tenkning eller kreativitet bak f. eks. en definisjon, vil den kunne betegnes som åndsverk.

Men det er ikke slik at en kan ta patent på hvilke orddefinisjoner som helst. Mange ord er så lite kompliserte at det ikke er mulig å gi dem særlig forskjellige beskrivelser. I fagterminologi er det at definisjonene er konsistente, et poeng i seg selv, og det å bruke samme definisjonene som andre har bestemt, er det eneste riktige, både etisk og faglig. Dag Gundersen har nevnt for meg at noen har tatt initiativ til å opprette en fellesbase for definisjoner av allmennspråk, nærmest en slags type "shareware", for at en skal unngå mer eller mindre vellykkede omskrivninger av definisjoner som er så gode som de kan bli. Hva slik "shareware" skulle være for noe, er litt uklart for meg, og jeg synes det må være beheftet med mange metodiske spørsmål, bl.a. må de gi uttrykk for et statisk språksyn, og det må være vanskelig å vite hvem det er som skal avgjøre hvilke definisjoner som er de verdige til å være med i basen, men tanken har sikkert noe for seg. Det ville i hvert fall være en måte å løse noen av plagiatproblemene i ordbokskrivning på. Kanskje kunne det gjelde et lite grunnvokabular i språket, særlig de ordene som er svært allmenne, som det er vanskelig å definere, og som det er få som slår opp på.

4.2.1 Plagiat i ordboksarbeidet

Et forhold i leksikografisk arbeid som opptar mange, er *hvor mye* en kan ta fra andres arbeider uten at det går ut over grensen for det anstendige. De fleste som har drevet med praktisk leksikografi, rigger opp en sirkel av oppslagsbøker med seg selv og PC-en i midten. Der som en skulle beskrive leksikografisk metode, er det vel riktig å si at den tradisjonelle leksikografien virkelig praktiserer akkumulasjonsteorien. Så er det også påvist i mange tilfeller at ordbøker ikke bare har kopiert det som er godt og riktig fra andre ordbøker, men også det som er feil. Blant andre Oddvar Næs har pekt på dette i en kronikk i forbindelse med en norsk-russisk ordbok (Næs 1977). Problemet har til og med vært oppfattet som så stort at ordboksforfattere med visse mellomrom har lagt inn oppdiktete ord som kan fungere som spor i påvisning av andres avskrift. Vi har her å gjøre med plagiatproblemer, anvendelse av åndsverksloven, og sist men ikke minst, *respekten for andres arbeid*. Det er et stort og generelt forskningsetisk problem, særlig i forbindelse med merittering, og i leksikografien kanskje vel så mye i forbindelse med økonomi. Det å lage en ordbok er ikke noe man gjør ved kreativ inspirasjon eller ut fra spesielle erfaringer eller inn-

sikter, slik mye annen forskning produseres. Det er resultatet av en lang og møysommelig innsamlings- og systematiseringsprosess. I tillegg er det materialet som samles inn og systematiseres, i de fleste sammenhenger fellesmenneskelig kulturgods som er allment tilgjengelig. Det gjør plagiering eller tyveri ekstra vanskelig å definere, ja det er mange som mener det ikke er mulig å snakke om tyveri i en slik sammenheng i det hele tatt. I all forskning bygger man på andres arbeid, et moderne forskersamfunn er utenkelig uten at vi skal kunne ha lov til å stå på skuldrene til våre forgjengere, uten at vi skal la oss påvirke av våre kollegaer. I de fleste fag er det gode tradisjoner for kildeangivelser, slik det også er i metaleksikografien. Men i den praktiske leksikografien er det ganske sjelden å se at en henviser til tidligere ordbøker, for eksempel. En tilfeldig kontroll i bokhylla mi viser: Bokmålsordboka fra 1993 nevner ingen forbilder, heller ikke The American Heritage Dictionary of English Language fra 1982, Dudens Deutsche Universalwörterbuch oppgir at den er basert på belegg i Dudenredaksjonens språkkartotek, mens Riksmålsordboken takker Norsk leksikografisk institutt for adgang til instituttets arkiver, og Johannes Krogsrud for verdifulle råd og vink under korrekturlesningen. Nynorskordboka oppgir at hovedkilden er ordsamlingene til Norsk Ordbok, som igjen har sin grunnstamme fra Aasen, Ross og Schjøtt, 3. utgave av Gyldendals blå Norsk-engelsk ordbok fra 1962 oppgir bare at den er utarbeidet på grunnlag av utgaven fra 1949, Norrøn Ordbok oppgir at den i det store og hele er bygd på Fritzner, Vigfusson, Egilsson og Hertzberg. Det virker som om det er antydning til et mønster at jo mer allmennspråklig en ordbok er, jo mindre sannsynlig er det at det oppgis hvor materialet kommer fra, og hvilke forbilder en har hatt i produksjonsprosessen.

John Williams (1992) tok på Euralex-konferansen i Tampere opp plagiatproblemet, og han presenterte resultatene fra en undersøkelse blant ordboksredaktører og forleggere om *hvor mye* kopiering av andres ordbøker de syntes var akseptabelt. Informantene delte seg i to grupper, a) de som mente at plagiering måtte unngås for enhver pris, og b) de som mente at ordbøker må ha best mulig kvalitet, og at det hensynet måtte være viktigere enn hensynet til opphavsrett. Hans materiale var dessverre lite, men det viste et lite flertall for argument b). De fleste oppgav at de følte at de arbeidet i en gråson mellom a og b. Noen redaksjoner hadde laget seg retningslinjer. De kan oppsummeres slik

1. bruk av bugwords/"virusord", det vil si at et ikke-eksisterende ord legges inn i ordboka med overlegg. Dersom det dukker opp i andre ordbøker, har man bevis for plagiat
2. tiordsregelen, det vil si at man ikke kan ta over direkte sekvenser på mer enn 10 løpeord. Noen praktiserer en fireordsregel.

3. regelen om at to påfølgende kolonner i en ordbok ikke må ha samme lemma først som i to påfølgende kolonner i en annen ordbok
4. alle definisjoner lages før man sjekker dem mot definisjoner i tidligere ordbøker

Disse reglene springer ikke ut av noen gjeldende rett, men er allmenne normer som redaktørene har funnet praktiske. De har forskjellige siktemål, regel 1 skal først og fremst sikre den som produserer en ordbok, fra å bli kopiert eller plagiert, reglene 2–4 skal sikre at eksisterende ordbøker ikke blir misbrukt, men de er selvsagt også interessante i produksjonsprosessen, da en må sørge for at den ordboka en lager, ikke kan bli beskyldt for å være et plagiat.

4.2.2 Bruksretten til offentlige baser

Et annet etisk problem i forbindelse med ordboksarbeid er hvem som har opphavs-/bruksretten til de ordbasene som er samlet inn. Det er særlig ansatte på offentlige institusjoner som i sitt arbeid samler inn og systematiserer ord i en leksikografisk base, som kan få problemer her. Basene de lager, er offentlig eiendom og som regel også tilgjengelige for publikum. Men i hvilken grad det anses som etisk forsvarlig eller juridisk korrekt å benytte en slik base for f. eks. å lage en kommersiell ordbok, har jeg ikke sett drøftet noe sted. I forbindelse med produksjonen av Norsk dataordbok, som ble laget av representanter fra Universitetet og fra Norsk språkråd, har professor i rettsinformatikk Jon Bing gitt en uttalelse om at selve basen for ordboken tilhører oppdragsgiveren, ordboken tilhører det forlaget det er inngått kontrakt med, men redigeringsprogrammet tilhører programmererne, det vil si forfatterne av programmet, altså de som har arbeidet med ordboka. Det kommer bl. a. av at det bare er individer som har rettigheter i forhold til åndsverksloven, juridiske personer som institusjoner kan bare ha rettigheter til kataloger eller registre. Kataloger og registre har en svakere beskyttelse enn åndsverk. Overført på leksikografisk arbeid kunne man tenke seg at en redaktør i og for seg kan ha opphavsretten til selve ordboksstrukturen, altså måten å samle dataene på, men ikke til dataene selv. Det vil si at det blir form og ikke innhold som beskyttes av lovverket.

4.2.3 Leksikografer i karantene?

Videre er det et problem at ordboksarbeid som er utført for ett forlag, blir utnyttet i forhold til et annet oppdrag på et annet forlag. Det kan være plagiat, som nevnt over, men problemet er enda mindre over-

siktlig hvis en og samme leksikograf skifter forlag eller har oppdrag for forskjellige forlag. Det kan være vanskelig å skille mellom hva som er ens allmenne fagkompetanse, og hva som er spesiell kunnskap som er samlet inn i forhold til et bestemt, betalt oppdrag. Det vil vel her alltid være et område som det er vanskelig å trekke klare grenser i, slik at det må bli opp til den enkeltes samvittighet og integritet å forholde seg til akseptable etiske standarder.

4.2.4 Kommersialisering

Omvendt kan det oppstå etiske konflikter ved at forlag eller andre oppdragsgivere ønsker å styre leksikografen, noe som kanskje er vel så vanlig. Det kan føre til at en leksikograf må gå på akkord med hva han eller hun ser som faglig forsvarlig, på grunn av de rammer som forlagene setter. Et leksikografisk produkt kan ha lav kvalitet fordi oppdragsgiveren ikke vil investere det som er nødvendig for å lage et godt produkt. Det vil her være mange skjæringspunkter til leksikografisk kriminalitet og kommersialisering av faget. Leksikografi er et fag som er mer utsatt for kommersialisering enn mange andre fag, nettopp fordi ordbøkene er så viktige for allmennheten. Det er etisk uforsvarlig å lage en ordbok som ikke holder faglig mål, mens markedsføring og utstyr for øvrig gir inntrykk av noe annet. Det er et farlig anslag mot leksikografien som fag og må tas svært alvorlig. Det skal svært grove tilfeller til før denne type leksikografi regnes som kriminell, men det fins en del ordboksprodukter som det burde vært regler eller lovhjemler mot å publisere. Det er dessverre slik at dårlige produkter kan gi bedre lønnsomhet.

4.3 Forholdet til brukerne

Det vil ikke alltid være lett å holde nivå I og II fra hverandre, prosess og produkt henger sammen som to sider av et ark papir. Men på nivå II vil lemmautvalg, morfologi, definisjoner og henvisninger være fremtredende.

Det har til en viss grad vært diskusjon i fagmiljøene om deskriptivitet og normativitet i ordbøker. De fleste konkluderer med at selv de ordbøkene som programmerklærer sin deskriptivitet, virker normerende. Det ligger så å si i leksikografiens natur, for ellers ville det jo ikke være nødvendig å kodifisere kunnskapen i en ordbok. Men det å skulle normere et språk, uansett hvilken grad av normativitet en uttrykker, er beheftet med mange etiske problemer. På en måte vil problemene vise seg ved omtrent de samme situasjonene som ved plagiering:

1. I **lemmautvalget** bør man tenke grundig gjennom hvilke kriterier som er lagt til grunn for utvalget. P. Diderichsen (1968:148) nevner f. eks. hvordan Molbech bare tok med ord som han mente var i samsvar med "dansk sprogtakt" i sine ordbøker (noe som førte til at ord som *Geburtsdag* ikke ble tatt med), altså at hans lemmautvalg var styrt av en form for ideologi og ikke faglige hensyn som f. eks. frekvens eller akseptabilitet, selv om han eksplisitt uttrykte at målet var å være deskriptiv. En metode for å unngå skjevhet i lemmautvalget har vi i korpusleksikografien, men i praksis er korpusundersøkelser som regel bare anvendt som støtte for andre måter å velge ut lemmaene på. I den grad en lager ordbøker ene og alene ut fra korpus, vil utvalgskriteriene bare være forskjøvet fra lemmautvalg til korpusutvalg. Selvsagt vil en korpusordbok være dekkende for det korpus den er laget ut fra, men det blir mindre interessant i vår sammenheng.

Det er ikke bare det som skal utelates i en ordbok, som er et resultat av vurderinger. Det er naturligvis vel så viktig hva som blir tatt med! Det er imidlertid ikke like greit å være fullstendig deskriptiv i enhver henseende, det fins grenser for hvilke ord vi bør akseptere som en del av vår språkkultur, f. eks. vil ord med klart rasistisk innhold ofte utelates, selv i deskriptive ordbøker. Ord med rasistiske, injurerende eller krenkende innhold bør utelates. I de to nye håndordbøkene for norsk er *nigger* tatt med, riktignok med opplysningen "neds.", mens *svaring* ikke er med, eller *jalla*, *guling* og *pakkis*. Det bør overveies nøye hvorfor og hvordan slike tabuord skal tas med, hva som er tabuord og hva som ikke er det. Kjønnsliv er åpenbart ikke så tabu i dag som for noen år siden, men tydeligvis er rasisme et tabuområde, i hvert fall blant leksikografer, og bra er selvsagt det, dersom det gjenspeiler leksikografenes holdninger. Men en ordbok skal jo primært gi brukerne informasjon om alle typer ord, også de som er markerte. En ordbok vil alltid kodifisere den allment aksepterte kulturen, det å utelate eller føre noe inn i en ordbok er en handling som bør vurderes så nøye fordi det faktisk er med på å skape eller forsterke den konvensjonaliseringen som språket er et produkt av. Å lage en ordbok er å gripe inn i selve den prosessen som en forsøker å beskrive.

En annen side ved utvalget er graden av konvensjonalitet. Det forventes at ord i en ordbok er allment brukte og forståelige ord, ikke sære engangslaginger som bare øker antallet lemmaer og som i verste fall kan vilde brukerne (det vil med Griceske termer være et brudd på kvantitetsmaksimen – ordbøker er også en form for kommunikasjon!). Oddvar Næs nevner i den tidligere omtalte anmeldelsen den russiske ordboksredaktøren Vladimir Arakin som ifølge Næs lagde en elendig norsk-russisk ordbok (1963) bl. a. fordi han var opptatt av å ha et så stort lemmautvalg som mulig. Dermed fikk han norsktalende studenter i Moskva til å produsere eksempler for seg, og han kom opp i det imponerende antall av 77 000 lemmaer, men det var klart på

bekostning av kvaliteten, da han tok med ord som *klembrille*, *Gaustadkandidat*, *hold tetuadunken din!* (= hold kjeft), det vil si både tilfældige laginger, slang og sære dialektuttrykk. Slikt er selvsagt ingen tjent med i en tospråklig ordbok, og det kan faktisk føre til at den som bruker ordboka kan dumme seg kraftig ut eller forårsake misforståelser eller konflikter.

2. I **morfologien** har vi i norsk et farlig terreng, det er stort sett her den norske språkstriden utkjempes. Av ideologiske ordbøker er Store norske ordbok (Kunnskapsforlaget 1991) et typisk eksempel i moderne norsk. Her er det med former som svarer til et bestemt språksyn og en bestemt språkpolitisk ide, nemlig at riksmål og moderat bokmål er et bedre redskap for tanken enn andre skriftspråksvarianter. Det fører til at ikke alle muligheter innenfor det morfologiske mylder i norsk rettskriving er med. Riktignok er det gjort rede for dette i forordet: "Bokens moderate bokmål konstitueres av de (mest) moderate bokmålsformene (1991), slik de finnes i Bokmålsordboka (1986) og Tanums store rettskrivningsordbok (7. utg. 1989)". Man skal være en ganske observant leser for å forstå at ikke normen i Bokmålsordboka og Tanum er fulgt, og at Store norske ordbok ikke gir en fullstendig beskrivelse av norsk rettskriving. Den samme ordboken er for øvrig gitt ut seinere med en klarere angivelse av det ideologiske innholdet i tittelen: Norsk illustrert ordbok. Moderat bokmål og riksmål (Kunnskapsforlaget 1993). Men det er nok ikke annerledes i den andre leiren i språkstriden, f. eks. er det valgfritt med infinitiv på *-e* eller *-a* i nynorsk, men det er svært vanlig at bare *-a*-formen står oppført under de enkelte lemmaene. Selv om det blir gjort rede for valgfriheten i et forord, innebærer det en viss styring av brukernes valg.

3. I **definisjonene** er det, som jeg har vært inne på, vanskelig å rettferdiggjøre at en begrepsavgrensning er mer korrekt enn en annen dersom flere bruksmåter står mot hverandre. En mye brukt løsning er å føre opp flere definisjoner, enten som homonymer eller polysemer. Men det er selvsagt en grense for hvor uttømmende en slik beskrivelse kan være, som nevnt er det den enkelte redaktørs intuisjon og mer eller mindre konvensjonaliserte oppfatning eller idiosynkrasier som blir avgjørende. Det er et tankekors, for ofte er leksikografiske definisjoner premissleverandører i mellommenneskelige konflikter i og med at definisjonene regnes som "svar" på konflikten. Mange ordboksfolk har vel opplevd å bli kontaktet av jurister eller andre som har vært involvert i konflikter, for å få kartlagt en gang for alle "hva et ord betyr". Nylig ble jeg bedt om å gi en uttalelse om betydningen av *søsknmoderasjon* i forbindelse med en konflikt i en barnehage, og i forbindelse med en rettssak om betydningene av det juridiske uttrykket *insolvens*. Det sier igjen noe om hvordan ordbøker og leksikografer faktisk brukes i samfunnet. Det som står i ordboka, er "sannheten", og

det som ikke står der, teller ikke med og regnes ikke som språk eller "ordentlige ord". Det synet forsterkes av at det i moderne reklame ofte står sitater eller kvasisitater fra ordbøker som "bevis" på objektivitet eller korrekt innhold i det som står i reklametekstene.

At definisjoner ikke representerer den hele og fulle sannhet om et ords betydning, blir godt eksemplifisert ved en sammenlikning av Bokmålsordboka og Nynorskordboka, der flere ord har fått forskjellig definisjoner. Disse forskjellene kan vanskelig skyldes annet enn den enkelte redaktørs personlige mening om betydningen, da få eller ingen nordmenn vil mene at bokmål og nynorsk er to forskjellige språk, noe som vel må være tilfellet dersom de samme ordformene har forskjellig innhold, slik som vist i figur 2.

Nynorskordboka:

Bokmålsordboka:

1 *gyte* f2 1 *gytt* rogn el. mjølke; got (2) 2 *fiskeyngel* II *gyte* [gjote] *gyt* [*gyter*]; *gaut*, *gote* el. -t el. *gyte* v2 (norr *gjóta*; smh med *gjøse*) i helle, renne *g- olje* på elden 2 *renne* (støypemasse) i ei form; *støype g- knappar* 3 om fisk: leggje rogn el. sprøyte ut mjølke *laksen har gode*

1 *gyte* *gyta* I-nj *ugytt* rogn, *fiskeyngel* II *gyte* v2 el. pret *gjet* (norr *gjóta*) i helle, renne, jf *ugyte* / *g- olje* på *tilden*, *oppført hav*, se *olje* 2 om fisk: legge rogn, sprøyte ut melke -ferdig *g- fisk* -pluss -tid

Figur 2. Artikkelen *gyte* i Nynorskordboka og Bokmålsordboka

4. I henvisningene kan redaktøren også styre brukernes valg, f. eks. er Helleviks nynorske ordliste (Hellevik 1990) redigert slik at det henvises fra samformen *ansikt* til *andlet*, men ikke omvendt, fordi han ønsket at brukerne skulle velge formen *andlet* og helst ikke komme på at formen *ansikt* også er brukbar i nynorsk. Det er et klart eksempel på ideologisk vinkling av en ordbok.

På samme måte kan en gå gjennom alle de valg som er gjort i en ordbok og peke på etiske problemstillinger, ikke minst i det overgripende og fatale valg som en gjør når det bestemmes hvilke ordbøker som skal skrives, og hvilke som ikke skal skrives. Her er det ofte kommersielle hensyn som styrer, og det innebærer at de akademiske institusjonene må være seg det store ansvaret bevisst ved å fremme arbeidet med økonomisk lite interessante ordboksprosjekter, f. eks. Norsk Ordbok.

5. Løsningsforslag

Det vil selvsagt aldri bli mulig å lage ordbøker som er helt objektive eller som ikke inneholder et normativt aspekt styrt av ideologier eller andre overbygninger. Men noe som er mulig å rette på, er å redigjøre for de modellene en bygger på, eller de ideologiene som styrer valgene en tar som redaktør av en ordbok. Det er å undervurdere leserne/brukerne når en unnlater å gjøre oppmerksom på at en ordbok

bare representerer et utsnitt av språkbruken, kanskje til og med et villet eller skjevt utsnitt. Svært mange tror at ordbøkene oppgir sannheten, og ingenting annet enn den, samtidig som det er den hele og fulle sannhet som er oppgitt. Jeg har svært ofte hørt folk (også lærere) si at det og det ordet ikke er noe ord, for det står ikke i ordbøkene. Det er opplæring i slik tankegang som gjør at språkrøktere tar fra alminnelige språkbrukere deres eget språk og gir grunnlag for misforståelser som "det er visst ikke noe ord, det er bare noe vi sier, eller det er bare slang, eller det er bare et uttrykk vi bruker her i bygda". Selvsagt er det riktig at en ordbok først og fremst tar inn det som er forholdsvis sterkt konvensjonalisert, men det har vært lite drøftet hvordan denne konvensjonaliteten skal beregnes. I arbeidet med Nynorskordboka, som hadde som siktemål å dekke ordforrådet i nynorsken samt alle dialektene i Norge, ble det operert med 3-fylkesregelen, det vil si at et ord skulle være belagt i minst tre fylker for at det skulle tas med. Denne løsningen er en form for begrenset deskriptivitet, men hvilke kriterier som har gitt regelen, er det ikke gjort rede for, altså hvorfor det ikke er nok med to fylker, eller kanskje det burde være fire, eller kanskje burde det være en viss geografisk avstand mellom disse fylkene? Et annet problem er at det vil være tilfeldig hvor mye som er skrevet på de forskjellige dialektene fra fylke til fylke. Fylker med en sterk lokaltradisjon og en oppvurdert dialekt vil sannsynligvis lettere kunne vise belegg enn fylker med en lavprestisjedialekt eller -kultur. Men jeg vil her påpeke det prisverdige i at en i forordet i det hele tatt gjør rede for sitt utvalg og sine utvalgs-kriterier, det er heller et unntak enn en regel at det gjøres.

John Williams (1992:565) antyder at de fleste forlagene benytter seg av noen leveregler i forbindelse med plagiatproblemene. Han etterlyser en standardisering og allmenngjøring av disse reglene. Jeg mener det er et godt forslag. Leksikografien burde få sin egen "Vær varsom"-plakat. Det ville løse mange av nivå I-problemene. Om man i tillegg kunne være flinkere til å gjøre rede for de forelegg man har, hvilke personer man har fått kommentarer fra og hvem man har lånt definisjoner fra, ville det vært et langt skritt framover. Det skulle heller ikke være noe i veien for at leksikografene utvikler en bedre henvisningsteknikk enn den som er vanlig i dag. Fordelen med moderne teknologi gjør at informasjon kan skjules i databasen, slik at kravet til knapphet ikke er så tvingende som tidligere.

Nivå II-problemene kan løses ved at det gis bedre informasjon til brukerne om de produktene ordbøkene faktisk er. Det bør være anstendige "vaskesedler" som gir korrekt informasjon, ikke bare om hvor mange "ord" ordboka inneholder, enhver leksikograf vet at en ordbok med 600 000 ord kan være mye mindre verdt enn en ordbok med 30 000 ord. Det bør også vises moderasjon i graden av avgjorthet i definisjoner og forklaringer. Bare et navn på ei ordbok som Nynorskordboka/Bokmålsordboka mener jeg er svært ambisiøse titler,

den bestemte formen uttrykker jo en slags monopolrettighet på sannheten om bokmålet hhv nynorsken. Det har bl.a. provosert meg til å ha arbeidstittelen Kvinneordboka (Fjeld 1992) på et prosjekt jeg arbeider med. Prosjektet kom i stand på grunn av det mannsvridde perspektivet i lemmautvalg, definisjoner og eksempler. Selvsagt er det ikke bare titler i bestemt form som gjør at det loves mer enn det holdes. Vi har et stort ordboksverk under arbeid i Norge, Norsk Ordbok. Tittelen antyder at hele det norske språket er ordbokens gjenstand, men det kan diskuteres, siden det bare er nynorsk og norske dialekter som danner grunnlaget for den. Det presupponerer at all annen språkbruk i Norge er det som engang ble kalt "norsk-dansk". Man kan nærmest alltid legge andre perspektiver til grunn og på liknende måte finne skjevheter. Det er betimelig å peke på at også leksikografer bør vise ydmykhet overfor dem som egentlig eier språket, nemlig alle språkbrukerne.

De etiske problemene i leksikografisk arbeid er ikke helt enkle å hankses med i alle sine fasetter. Mye kommer nok av at leksikografien er å betrakte som et gammelt håndverk, av noen til og med som en kunst, og at metaleksikografien som vitenskap bare er i sin utformingsfase. Jeg mener at disse refleksjonene viser hvor viktig det er at vi får en utviklet metaleksikografi, først da kan en bli seg bevisst vitenskapsteoretiske og forskningsetiske problemer som praktisk leksikografi innebærer. Det betyr ikke nødvendigvis at en skal redegjøre for alt mulig i alle mulige henseender, det fins faktisk en god del forhold som vi ikke vet nok om også i språkvitenskapen til at de kan få en fullstendig beskrivelse, men det bør ikke forhindre en fra å skrive så gode ordbøker som mulig. Til syvende og sist vil så uttømmende redegjørelse for vitenskapelig metode, ideologisk ståsted, inspirasjonskilder og faglige forbilder gjøre brukerne av ordbøkene til mer kritiske og bedre ordboksbrukere, og det vil komme hele faget leksikografi til gode. Dersom det "fuskes for mye i faget", vil det kanskje på kort sikt komme noen økonomisk til gode, men neppe faget som sådant eller den vitenskapelige tradisjon vi ønsker å stå i.

Mitt forslag er at Nordisk forening for leksikografi tar opp til vurdering den ideen Williams framsetter i sitt foredrag, og som et første skritt forsøker å utarbeide en "vær varsom"-plakat for leksikografer. Det vil alltid finnes områder som ikke lar seg regulere juridisk, der det vil være opp til den enkelte å ta avgjørelser. Det er et kjennetegn på et godt fagmiljø at en tar på seg det ansvaret det er å bevisstgjøre alle som arbeider på feltet, i en god, etisk fagtradisjon.

Litteratur

Ordbøker

- Bokmålsordboka = B. Wangensteen/M.I. Landrø: *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Avdeling for leksikografi, Norsk språkråd og Universitetsforlaget AS 1993.
- Guttu, Tor: *Store norske ordbok*. Oslo: Kunnskapsforlaget 1991.
- Guttu, Tor (red): *Norsk illustrert ordbok. Moderat bokmål og riksmål*. Oslo: Kunnskapsforlaget 1993.
- Hellevik, Alf 1990: *Nynorsk ordliste. Større utgåve med fototar, formorskingstillegg og liste over forkortingar. 6. utgåva*. Oslo: Det norske samlaget.
- Norsk Ordbok = Hellevik, A. & al: *Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Oslo: Det Norske Samlaget 1966–.
- Nynorskordboka = M. Hovdenak/L. Killingbergtrø/A. Lauvhjell/S. Nordlie/M. Rommetveit/D. Worren: *Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Norsk leksikografisk institutt, Norsk språkråd og Det Norske Samlaget 1986.

Annen litteratur

- Bergenholtz, Henning/Sven Tarp 1994: *Manual i fagleksikografi*. Her-ning: Systime.
- Curtius, Ernst Robert 1953: *European Literature and the Latin Middle Ages*. New York/Evanston: Harper & Row, Publishers Inc.
- Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora 1994: *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsviten-skap, jus og humaniora*. Upublisert.
- Diderichsen, Paul 1968: *Sprogsyn og sproglig oppdragelse*. Køben-havn: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Fjeld, Ruth Vatvedt 1992: *Kvinneordboka, idé og opplegg. I: Britt-Louise Gunnarsson/Caroline Liberg (red): Språk, språkbruk och kön. Rapport från ASLA:s nordiska symposium Uppsala, 7–9 november 1991*. Uppsala: ASLA:s skriftserie, 175–185.
- Hausmann, Frans Josef 1989: *Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart. I: Hausmann & al: Wörterbücher... Ein internationales Handbuch zur Lexikographie, Bd. 5.1*. Berlin/New York: de Gruyter, 1–19.
- Nordborg, Arne 1981: *Innføring i pedagogiske forskningsmetoder og forskningsetikk*. Bergen: stensil.
- Næs, Oddvar 1977: Om ordbøker og "Gaustadkandidaten" til profes-sor Arakin *Morgenavisen* 25.3.1977.
- Svensén, Bo 1987: *Handbok i lexikografi*. Stockholm: Esselte Studium.

Williams, John 1992: The question of plagiarism and breach of copyright in the dictionary-making process (with particular reference to the UK). I: *Euralex '92 Proceedings II*. Tampere: Tampereen Yliopisto, 561–567.